

УДК: 159.973:376.42

Л. М. Руденко, М. В. Федоренко
lilianic@mail.ru mv_fedorenko@i.ua

МУЛЬТИМОДАЛЬНА ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКОВИХ ПОРУШЕНЬ У РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ

Відомості про авторів: Лілія Руденко, доктор психологічних наук, професор кафедри спеціальної психології та медицини Факультету корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна, e-mail: lilianic@mail.ru.

Марина Федоренко, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри спеціальної психології та медицини Факультету корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна, e-mail: mv_fedorenko@i.ua.

Contact: Lilia Rudenko, doctor of psychological sciences, professor at the department of special psychology and medicine, Faculty of correctional pedagogy and psychology, National Pedagogical M. Dragomanov University, Kyiv, Ukraine, e-mail: lilianic@mail.ru.

Maryna Fedorenko, PhD, lecturer at the department of special psychology and medicine, Faculty of correctional pedagogy and psychology, National Pedagogical M. Dragomanov University, Kyiv, Ukraine, e-mail: mv_fedorenko@i.ua.

Руденко Л. М., Федоренко М. В. Мультиmodalна програма корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей. У представленій статті описано мультиmodalну програму корекції поведінкових порушень, яка може бути застосована для розумово відсталих дітей. Проаналізовано психологічну, педагогічну, медичну літературу з проблеми поведінкових порушень, та визначено поняття «поведінка», «поведінкові порушення», що трактуються різними науковцями по різному. Представлена мультиmodalна програма корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей включає роботу за декількома напрямками: психологічному, педагогічному, медичному та базується на основних принципах психокорекції: комплексності корекційних впливів; єдності діагностики, профілактики та корекції; диференційованого та індивідуального підходу; особистісно-діяльнісного підходу; ієрархічному принципі психологічної корекції; каузальному. За представленою програмою психологічна корекція реалізується в індивідуальній та груповій формах. Індивідуальна психокорекція є первинним етапом роботи з розумово

відсталими дітьми з поведінковими порушеннями, що передує груповій. В статті вказані завдання, особливості та переваги кожної з форм психологічної корекції. Обґрунтовано застосування для корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей арт-терапії. Описана специфіка застосування всіх її методів: ігротерапії, ізотерапії, пісочної терапії, музикотерапії для даної категорії дітей. Окрім психологічного впливу на дітей через арт-терапію, мультимодальна програма корекції включає педагогічний, медичний, сімейний напрямки психокорекції. Робота з вчителями, вихователями та батьками полягає у інформуванні про особливості розумово відсталих дітей з поведінковими порушеннями, формуванні навичок керування поведінкою дитини в домашніх умовах та школі, наданні рекомендацій з загальними правилами взаємодії з такими дітьми. Медичний напрямок в мультимодальній програмі корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей не є провідними, а лише допоміжним, що включає використання медикаментозної терапії. Встановлено взаємозв'язок між поведінковими порушеннями та соціальною дезадаптацією дітей.

Ключові слова: поведінкові порушення, розумова відсталість, психокорекція, психодіагностика, психопрофілактика, мультимодальна програма, соціальна дезадаптація, принципи психокорекції, ігротерапія, арт-терапія, пісочна терапія, ізотерапія.

Руденко Л. М., Федоренко М. В. Мультимодальная программа коррекции поведенческих нарушений у умственно отсталых детей. В представленной статье описано мультимодальную программу коррекции поведенческих нарушений, которая может быть использована для умственно отсталых детей. Проанализировано психологическую, педагогическую, медицинскую литературу по проблеме поведенческих нарушений, и определено понятие «поведение», «поведенческие нарушения», которые разными учеными трактуются по-разному. Представленная мультимодальная программа коррекции поведенческих нарушений у умственно отсталых детей включает работу по нескольким направлениям: психологическому, педагогическому, медицинскому и базируется на основных принципах психокоррекции: комплексности коррекционных воздействий; единства диагностики, профилактики и коррекции; дифференцированного и индивидуального подхода; личностно-деятельностного подхода; иерархическом принципе психологической коррекции; каузальном. В представленной программе психологическая коррекция может реализоваться в индивидуальной и групповой формах. Индивидуальная психокоррекция является первичным этапом работы с умственно отсталыми детьми с поведенческими нарушениями и предшествует групповой. В статье указаны задачи, особенности и преимущества каждой из форм психологической коррекции. Обосновано применение для коррекции

поведенческих нарушений у умственно отсталых детей арт-терапии. Описанная специфика применения всех ее методов: игротерапии, изотерапии, песочной терапии, музыкотерапии для данной категории детей. Кроме психологического воздействия на детей через арт-терапию, мультимодальная программа коррекции включает педагогическое, медицинское, семейное направления психокоррекции. Работа с учителями, воспитателями и родителями заключается в информировании об особенностях умственно отсталых детей с поведенческими нарушениями, формировании навыков управления поведением ребенка в домашних условиях и школе, предоставлении рекомендаций по общим правилам взаимодействия с такими детьми. Медицинское направление в мультимодальной программе коррекции поведенческих нарушений у умственно отсталых детей не является ведущими, а только вспомогательным, включает использование медикаментозной терапии. Установлена взаимосвязь между поведенческими нарушениями и социальной дезадаптацией детей.

Ключевые слова: поведенческие нарушения, умственная отсталость, психокоррекция, психодиагностика, психопрофилактика, мультимодальная программа, социальная дезадаптация, принципы психокоррекции, игротерапия, арттерапия, песочная терапия, изотерапия.

Rudenko L. M., Fedorenko M. V. Multimodal program of correction of behavioral disorders in mentally challenged children. The article talks about multimodal program of correction of behavioral disorders that can be applied to mentally challenged children. Psychological, educational, medical literature about behavioral disorders, was analyzed and defined the concept of "behavior", "behavioral violations" that are interpreted by different scientists in different ways. The presented multimodal program of correction of behavioral disorders in mentally challenged children includes work in several areas: psychological, educational, medical and is based on the basic principles of psycho correction: the complexity of corrective actions; unity of diagnostics, prevention and correction; differentiated and individual approach; personality-active approach; hierarchical principle psychological treatment; causal. The presented psychological correction program is implemented in individual and group forms. Individual psychological correction is the initial stage in the work with mentally challenged children with behavioral disorders which precedes group form. The article shows objectives, features and advantages of each form of psychological treatment. The application of art therapy in mentally challenged children for the correction of behavioral disorders is stated. Described the specifics of application of all methods: play therapy, isotherapy, sand therapy, music therapy for this category of children. In addition to the psychological impact on children through art therapy, multimodal correction program includes

educational, health, family areas of functioning. Working with teachers, educators and parents involves informing about the features of mentally challenged children with behavioral disorders, formation of the skills of behavior of the child at home and school, providing recommendations on general rules of interaction with children. Medical approach in multimodal program of correction of behavioral disorders in mentally challenged children are not leading, but only subsidiary that includes the use of drug therapy. The interrelation between behavioral disorders and social diasadaptation of children is shown.

Key words: behavioral disorders, mental retardation, correction, psychodiagnostics, psychological prevention, multimodal program, social exclusion, principles of correction, play therapy, art therapy, sand therapy.

Перетворення, що сьогодні відбуваються в Україні сприяють зміні розуміння психології людини, в тому числі і дитини, її поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, мотивацій. Для деяких ці перетворення не мають яскравих, значних відбитків на житті, для інших вони призводять до складних трансформацій, що можуть призводити до порушень поведінки.

В останні десятиліття вивчення питання порушень поведінки в українській психологічній, педагогічній та медичній літературі значно розширилося. Психопрофілактика, психодіагностика, психокорекція та інші види надання психологічної допомоги дітям з порушеннями поведінки є дуже актуальними та стали користуватися значним попитом. Рання корекція порушень поведінки у дітей з розумовою відсталістю з точки зору мультимодального підходу є профілактикою психічної декомпенсації, а також стійких форм девіантної поведінки.

Вивченням порушень поведінки розумово відсталих дітей займалися вчені як в галузі спеціальної психології, так і корекційної педагогіки, зокрема Е. Альбрехт, Л. Виготський, О. Гаврилов, В. Ковальов, А. Лічко, С. Мнухін, М. Певзнер, В. Синьов, Г. Сухарева, Л. Шипіцина та ін.

Визначення терміну «поведінка» було дано основоположниками психологічної течії біхевіоризму Е. Торндайком та Дж. Уотсоном у ХХ столітті. Під поведінкою вони розуміли будь-які реакції індивіду (рухові, мовленнєві, вегетативні), що діють по схемі «стимул-реакція» [3; 7; 12].

Найважливішою характеристикою поведінки є її соціальна сутність – вона формується та реалізується в суспільстві, що в свою чергу передбачає адаптацію в соціальному середовищі з урахуванням індивідуальних особливостей дитини. В спеціальній психології особлива увага приділяється соціальній інтеграції дітей з порушенням інтелекту, їх включенню в соціальні групи.

Одним із чинників виникнення соціальної дезадаптації у розумово відсталих дітей, на думку В. Синьова, є перебування таких дітей у масових загальноосвітніх навчальних та виховних закладах, у той час, як такі діти потребують спеціальних закладів, висококваліфікованих педагогів у галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки, спеціальних навчальних програм [11]. Непідготовленість оточення прийняти розумово відсталу дитину, нав'язування їй способу життя та психологічного статусу, що суперечить її біологічним і психологічним потребам, призводить до порушень поведінки.

Для уникнення поведінкових порушень у дітей з розумовою відсталістю важливими чинниками є місце дитини в колективі однолітків, значимість виду діяльності, успіхи в засвоєнні навчального матеріалу, соціальна ситуація розвитку особистості.

Л. Каукенайте наголошував на необхідності формування правильної поведінки починаючи зі старшого дошкільного віку та використовувати для цього методи переконання (художні твори, розповіді про походження правил поведінки, столового етикету тощо, та на основі пояснення прикладів конкретних ситуацій) [5].

Проблема порушень поведінки у розумово відсталих дітей носить міждисциплінарний характер. Аналіз досліджень в галузі спеціальної психології, педагогіки та медицини показали, що у розумово відсталих дітей порушення поведінки є результатом первинного дефекту, визначаються особливостями їх особистісної сфери, своєрідністю соціальної ситуації розвитку.

Поліморфний характер структури поведінкових порушень, варіативність їх проявів у розумово відсталих дітей обумовлюють необхідність складання програм корекції, яка б включала всі напрямки допомоги: медичний, педагогічний, психологічний – тобто бути мультимодальною. Така програма є комплексом клініко-психолого-педагогічних впливів і повинна бути спрямована на виправлення наявних у дітей порушень розвитку, оптимізацію розвитку психічних процесів і функцій, гармонізацію розвитку особистісних якостей, має здійснюватися висококваліфікованим фахівцем у галузі спеціальної та медичної психології, корекційної педагогіки, нейропсихології та медицини.

Основним видом допомоги розумово відсталим дітям з поведінковими порушеннями має бути психологічна корекція, яка спрямована на надання конструктивної допомоги у вирішенні проблемних поведінкових ситуацій і відпрацюванні навичок саморегуляції та контролю.

Психологічна корекція поведінкових порушень буде ефективною лише опираючись на основні принципи допомоги розумово відсталим дітям:

1. Принцип комплексності корекційних впливів полягає в тому, що їх необхідно розглядати як єдиний комплекс клініко-психолого-

педагогічних впливів. Ефективність психологічної корекції буде залежати саме від врахування клінічних, педагогічних, психологічних факторів у розвитку дитини, її соціального середовища.

2. Принцип єдності діагностики, профілактики та корекції, який ґрунтується на розумінні того, що розробка дієвих методів та засобів психологічної допомоги можлива лише при ефективній психологічній діагностиці. Адже на попередньому етапі необхідно виявити особливості психічного розвитку дитини, зокрема, її актуальний рівень розвитку та потенційні можливості.

3. Принцип диференційованого та індивідуального підходу полягає в розумінні дитини як цілісної особистості з урахуванням всіх її проблем та індивідуальних особливостей. У процесі психологічної корекції необхідно орієнтуватися не на якусь окрему функцію або психічне явище, а на особистість в цілому. Тому під час надання психологічної допомоги фахівець має орієнтуватися на вік, стать, первинні порушення та коморбідні розлади.

4. Принцип особистісно-діяльнісного підходу. Особистість проявляється і формується в процесі діяльності. Тому психокорекційна робота повинна будуватися на врахуванні та усвідомленні провідного виду діяльності дитини, як цілісна, осмислена структура. Однак, не можна забувати про той вид діяльності, що є значущим для дитини в певному віці.

5. Ієрархічний принцип психологічної корекції, що базується на положеннях Л.Виготського, який вважав, що основний зміст корекційної роботи має бути спрямований на зону найближчого розвитку дитини. Тому психологічна корекція повинна будуватися як цілеспрямоване формування психологічних новоутворень, що складають важливу характеристику віку.

6. Казуальний принцип психологічної корекції, що реалізується за рахунок усунення причин та джерел відхилень у психічному розвитку дитини. Складна ієрархія відносин між симптомами та їх причинами, структура дефекту мають визначати завдання й цілі психологічної корекції [8].

Мультимодальна програма корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей реалізується в двох видах: індивідуальній та груповій. В процесі індивідуальної психокорекції відбувається безпосередній вплив на конкретну дитину з боку психолога і використовуються при цьому різні методи роботи. Індивідуальна психокорекція, в основному, передує груповій, що дозволяє досягти кращих і якісніших результатів при послідовному проведенні групової роботи. Індивідуальна робота дозволяє вивчити причини виникнення поведінкових порушень не тільки за допомогою діагностичних методик, але і під час корекційної роботи, тобто з'являється можливість поспостерігати за проявами і змінами в поведінці дитини; допомагає дитині усвідомити неадекватні форми поведінки на емоційному і

поведінковому рівнях реагування. Безсумнівним достоїнством індивідуальної психокорекції є те, що вона комплексно впливає на зміни в трьох головних сферах: інтелектуальній, емоційній, поведінковій.

В інтелектуальній сфері відбувається усвідомлення мотивів своєї поведінки, особливостей своїх стосунків, емоційних і поведінкових реакцій; неконструктивного характеру ряду своїх стосунків, емоційних і поведінкових стереотипів; зв'язок між різними психогенними чинниками і соматичними розладами.

У процесі психокорекції емоційної сфери дитина може: одержати емоційну підтримку від психолога, що сприяє ослабленню захисних механізмів; навчитися розуміти й вербалізувати свої почуття; випробувати щиріші почуття до самого себе; розкрити свої проблеми з відповідними їм переживаннями (часто прихованими від самого себе); модифікувати спосіб переживань, емоційного реагування.

В результаті проведеної корекційної роботи поведінкової сфери дитина може навчитися корегувати свої неадекватні реакції й опанувати новими формами поведінки.

Крім того, при індивідуальній роботі є можливість зорієнтуватися в тому, як дитина може себе поводити в групі, і виходячи з цього, адаптувати програму групової роботи з врахуванням індивідуальних особливостей дитини. В деяких випадках дитині може бути показана тільки індивідуальна робота або кількість індивідуальних занять є більшою ніж групових. Це повинно бути в тих випадках, якщо дитина надто тривожна, сором'язлива, якщо в неї спостерігаються депресивні стани, страхи або надмірно виражені поведінкові порушення. Перевагою індивідуальної психокорекції є те, що вона забезпечує конфіденційність та за своїм результатом буває глибшою, ніж групова. Вся увага психолога спрямована тільки на одну дитину. Індивідуальна психокорекція зручна тим, що краще розкриває особливості дитини, знімає з неї психологічні бар'єри. Але цей вид психокорекції малоефективний під час вирішення проблем міжособистісного характеру, для яких потрібна робота в групі [10].

Для ефективнішої психокорекційної роботи необхідно застосовувати основні методи індивідуального психокорекційного впливу: переконання, при якому психолог ґрунтовно роз'яснює дитині що, як і чому вона робить, а також, якщо в цьому є потреба, пояснює причини виникнення й спосіб рятування від недоліків; умовляння в основі якого лежить механізм прямого впливу психолога на підсвідомість клієнта, на використання не тільки розуму, а й почуттів та емоцій; психологічне консультування яке полягає в тому, щоб допомогти розібратися в проблемах і разом з дитиною знайти шляхи вирішення цієї ситуації. Психологічне консультування найчастіше розглядають як спеціальну сферу діяльності спеціального психолога.

При груповій психокорекції робота реалізується з групою дітей, як правило однакових за віком і маючих подібні проблеми. Вплив на

конкретну дитину відбувається шляхом організації спеціального процесу взаємодії учасників групи, в результаті якого і досягається мета психокорекції. В цьому випадку в якості психокорекційного впливу виступає група, в якій складається ситуація реального емоційного впливу, реальної поведінки, в яку включені діти з різними установками, поведінковими і емоційними реакціями. Загальними завданнями групової психокорекції, обумовленими самою специфікою методу є: емоційна стимуляція і активація спілкування у дітей з проблемами в поведінці; дослідження психологічних проблем у дітей і формування поведінки, пов'язаної з підтримкою, взаємодопомогою, взаєморозумінням і співпрацею; набуття навичок ефективного і гармонійного спілкування з оточуючими людьми; закріплення нових форм поведінки, які сприятимуть адекватній соціальній адаптації дітей і підлітків; вилучення проблемної поведінки у дитини [10].

Специфіка групової психокорекції полягає в цілеспрямованому використанні групової динаміки, тобто всієї сукупності взаємин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, включаючи психолога, з корекційною метою. Групова психокорекція не є самостійним напрямом психокорекції, а являє собою лише специфічну форму, при використанні якої основним інструментом впливу виступає група дітей, на відміну від індивідуальної психокорекції, де таким інструментом є тільки сам психолог.

В рамках мультимодальної програми корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей будуть ефективними методи арт-терапії. Через недорозвиненість мовної діяльності, неусвідомленість причин поведінки, неможливість зняття емоційної напруги, неможливість розвинути почуття самоконтролю над емоціями та навчити різним способам адекватної комунікації у колективі, арт-терапія може стати одними із провідних методів корекційної роботи для даної категорії дітей. Серед методів арт-терапії ефективними для застосування будуть ігротерапія, ізотерапія, музикотерапія, пісочна терапія та інші.

Одним з найбільш ефективних методів психокорекції поведінкових порушень, не залежно від віку, на нашу думку, є ігротерапія – метод психотерапевтичного впливу на дітей з використанням гри, що зближує учасників групи, знімає напруженість, тривогу, страх перед оточуючими, підвищує самооцінку, дозволяє перевірити себе у різних ситуаціях спілкування тощо. Ігротерапія ефективна у роботі з дітьми різних нозологій (за винятком тяжкого аутизму і дитячої шизофренії) [1].

Структуру дитячої гри становлять ролі, взяті на себе тими, хто грає; ігрові дії як засіб реалізації цих ролей; ігрове використання предметів – заміщення реальних предметів ігровими (умовними); реальні відносини між граючими. У грі формується довільна поведінка дитини та її соціалізація [4].

В роботі з дітьми з поведінковими порушеннями пропонується застосовувати музикотерапію як самостійний метод, так і в поєднанні з іншими методами арт-терапії. При організації заняття необхідно робити акцент на ритмічні мелодії. Ефективніше, якщо музика звучить в живому виконанні, а не в формі аудіо запису. При підборі записів перевага має надаватися інструментальній музиці, особливо дитячій. На початкових етапах музика повинна відображати настрій і емоційний стан дитини. Потім музичний терапевт змінює темп, тембр, ритмічний малюнок, силу звуку тощо, для того щоб знизити рівень емоційної напруги дитини.

Позитивний ефект ізотерапії на корекцію поведінкових порушень у розумово відсталих дітей неможливо переоцінити. Малюнок відкриває вихід для внутрішніх конфліктів, сильних емоцій, допомагає зрозуміти власні почуття і переживання, усуває внутрішні зажими, сприяє підвищенню самооцінки, розслабленню тощо. Основна мета ізотерапія – гармонізація усіх сторін особистості через розвиток здатності самовираження і самопізнання.

Пісочна терапія як один з методів арт-терапії допомагає дитині побудувати унікальний образ, розгорнути дивовижний світ на піску, що відбиває картину внутрішнього світу, переживання дитини, відновити цілісність особистості і пройти шлях від найглибше схованих у підсвідомості думок і почуттів. Багатоплановість пісочної терапії дозволяє психологу вирішувати діагностичні та корекційні завдання. Конфлікти, проблеми, переживання, страхи трансформуються дитиною у символічні образи, а нові моделі взаємодії з ними, забезпечують їх вирішення у реальному житті. Все заняття з пісочної терапії дитина перебуває у казковій атмосфері, яка налаштовує її на навчання новим способам вирішення конфліктних ситуацій, новим способам поведінки, які допомагають їй адаптуватися до постійно змінних життєвих умов [9].

Окрім роботи психолога мультимодальна програма корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей включає роботу з вихователями та вчителями. Вона спрямована на послаблення психологічної напруги яка виникає в зв'язку з проблемами і наслідками проявів поведінкових порушень у дітей і призводить до порушень навчального процесу. Сумісна роботи має за мету інформування педагогів про індивідуально-психологічні особливості особистості розумово відсталих дітей з поведінковими порушеннями і навчання ефективним способам взаємодії з ними, вироблення стратегії поведінки педагогів в складних ситуаціях. Обов'язковим в роботі з педагогами та вихователями є організація бесід, дискусій з приводу поведінкових порушень дітей [10].

Робота з батьками дітей вважається одним з пріоритетних напрямків роботи мультимодальної програми корекції поведінкових порушень, адже успіхи, отримані в процесі корекційної роботи дитини з фахівцем, потрібно підтримувати та розвивати в домашніх умовах.

Психолог має надавати відповідні рекомендації батькам, дотримання яких сприяє корекції міжособистісних стосунків в родині та між батьками і дитиною.

На етапі корекційної роботи необхідно ознайомити батьків з загальними правилами виховання розумово відсталої дитини з поведінковими порушеннями, навчити способам керувати поведінкою дитини в домашніх умовах, що сприяє підкріпленню результатів корекційної роботи психолога. Наголошується на прийнятті дитини, створенні позитивної моделі ставлення до неї, що засновано на любові, повазі, вірі в її можливості та успіхи.

Враховуючи вищевказане, робота з батьками проводилася в таких напрямках: інформування про причини, прогноз, особливості поведінки дитини з поведінковими порушеннями, завдання та методи допомоги; закріплення реалістичних уявлень батьків про ефективність їх виховного впливу на дитину; навчання ефективним способам спілкування з дитиною; навчання способам моделювання бажаної та скорочення проблемної поведінки дитини [13].

Важливим аспектом мультимодальної програми корекції поведінкових порушень у розумово відсталих дітей є медичний напрямок. Лише висококваліфікована допомога психіатра та невролога в комплексі з роботою психолога, педагога, батьків матиме позитивні результати. Медикаментозна терапія призначається у віці не раніше 6 років і тільки за індивідуальними показаннями: у тих випадках, коли порушення когнітивних функцій і відхилення в поведінці не можуть бути подолані за допомогою психолого-педагогічних і психотерапевтичних методів корекції [13].

Психокорекційна робота з дитиною може дати позитивну динаміку, якщо вона реалізується у взаємодії психолога, лікаря, педагога з дітьми і їхніми батьками, при активній ролі самої дитини, а також коли завдання такої роботи ставляться з урахуванням розуміння цілісної особистості, у сукупності всіх її якостей і властивостей.

Таким чином, розглянуті основні принципи, методи та форми, які можуть бути застосовані для створення мультимодальної програми корекції та сприятимуть зниженню всіх проявів поведінкових порушень у розумово відсталих дітей.

Список використаних джерел

1. **Абрамян Л. А.** О возможностях игры для развития и коррекции социальных эмоций дошкольников / Л. А. Абрамян // Игра и самостоятельная деятельность детей в системе воспитания. – Таллин, 1984. 138 с.
2. **Бгажнокова И. М.** Особенности понимания и использования общекультурных норм поведения умственно отсталыми подростками / И. М. Бгажнокова, Ф. В. Мусукаева // Дефектология. – 1998. – № 5. – С. 46–52.
3. **Григорович Л. А.** Педагогика и психология : учеб. пособие / Л. А. Григорович, Т. Д. Марцинковская. – М. :

Гардарики, 2001. – 480 с. 4. **Исаев Д. Н.** Психическое недоразвитие у детей / Д. Н. Исаев. – Л., 1982. – 189 с. 5. **Каукенайте Л. Ю.** Формирование первоначальных навыков и привычек культуры поведения у учащихся первого класса вспомогательной школы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук / Л. Ю. Каукенайте. – Л.: Ленинградский пед. институт им. А. И. Герцена, 1975. – 19 с. 6. **Кузікова С.** Вікова психокорекція / С. Кузікова. – Главник, 2008. – 144 с. 7. **Леонтьев А. Н.** Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – 356 с. 8. **Мамайчук И. И.** Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. И. Мамайчук. – Санкт-Петербург : Речь, 2006. – 400 с. 9. **Медведева Е. А.** Комплект учебно-методических материалов по специализации «Арттерапия» в специальности «специальная психология» на факультете специальной педагогики и специальной психологии МГПУ / Е. А. Медведева – М. : МГПУ, 2006. – С. 1 – 16. 10. **Руденко Л. М.** Теоретичні та методичні засади діагностики і корекції агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю : дис. докт. псих. наук : 19.00.08 / Руденко Лілія Миколаївна. – Київ, 2013. – 524 с. 11. **Синьов В. М.** Особливості виховання соціально-нормативної поведінки учнів допоміжної школи / В. М. Синьов // Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі. Хрестоматія : [навч. посібник] / за ред. М. П. Миронової. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 197 – 203. 12. **Торндайк Э.** Бихевиоризм: принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк. – М., 1988 – 243 с. 13. **Федоренко М. В.** Психодіагностика та психокорекція синдрому гіперактивності у дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю : дис. канд. псих. наук : 19.00.08 / Федоренко Марина Вікторівна – Київ, 2015. – 285 с.

References

1. **Abramjan L. A.** O vozmozhnostjah igry dlja razvitija i korrekcii social'nyh jemocij doskol'nikov / L. A. Abramjan // Igra i samostojatel'naja dejatel'nost' detej v sisteme vospitanija. – Tallin, 1984. 138 s. 2. **Bgazhnokova I. M.** Osobennosti ponimanija i ispol'zovanija obshhekul'turnyh norm povedenija umstvenno otstalymi podrostkami / I. M. Bgazhnokova, F. V. Musukaeva // Defektologija. – 1998. – № 5. – S. 46–52. 3. **Grigorovich L. A.** Pedagogika i psihologija : ucheb. posobie / L. A. Grigorovich, T. D. Marcinkovskaja. – M. : Gardariki, 2001. – 480 s. 4. **Isaev D. N.** Psihicheskoe nedorazvitie u detej / D. N. Isaev. – L., 1982. – 189 s. 5. **Kaukenajte L. Ju.** Formirovanie pervonachal'nyh navykov i privyчек kul'tury povedenija u uchashhihsja pervogo klassa vspomogatel'noj shkoly : avtoref. dis. na soisk. uchen. stepeni kand. ped. nauk / L. Ju. Kaukenajte. – L. : Leningradskij ped. institut im. A. I. Gercena, 1975. – 19 s. 6. **Kuzikova S.** Vikova psihokorekcija / S. Kuzikova. – Glavniki, 2008. – 144 s. 7. **Leont'ev A. N.** Izbrannye psihologicheskie proizvedenija / A. N. Leont'ev. – M., 1983. – 356 s. 8. **Mamajchuk I. I.** Psihokorrek-

cionnye tehnologii dlja detej s problemami v razvitii / I. I. Mamajchuk. – Sankt-Peterburg : Rech', 2006. – 400 s. 9. **Medvedeva E. A.** Komplekt uchebno-metodicheskikh materialov po specializacii «Artterapija» v special'nosti «special'naja psihologija» na fakul'tete special'noj pedagogiki i special'noj psihologii MGPU / E. A. Medvedeva – M. : MGPU, 2006. – S. 1 – 16. 10. **Rudenko L. M.** Teoretichni ta metodichni zasadi diagnostiki i korekcii agresivnoi povedinki ditej z rozumovoju vidstalistju : dis. dokt. psih. nauk : 19.00.08 / Rudenko Lilija Mikolaïvna. – Kiïv, 2013. – 524 s. 11. **Sin'ov V. M.** Osoblivosti vihovannja social'no-normativnoi povedinki uchniv dopomizhnoi shkoli / V. M. Sin'ov // Psihologo-pedagogichni osnovi korekcijnoi roboti v special'nij shkoli. Hrestomatija : [navch. posibnik] / za red. M. P. Mironovoi. – Kam'janec'-Podil's'kij, 2004. – S. 197 – 203. 12. **Torndajk Je.** Bihevizm: principy obuchenija, osnovannye na psihologii / Je. Torndajk. – M., 1988 – 243 s. 13. **Fedorenko M. V.** Psihodiagnostika ta psihokorekcija sindromu giperaktivnosti u ditej doskil'nogo viku z rozumovoju vidstalistju : dis. kand. psih. nauk : 19.00.08 / Fedorenko Marina Viktorivna – Kiïv, 2015. – 285 s.

Авторський внесок: Руденко Л. М. – 50%, Федоренко М. В. – 50%.

Received 20.01.2016

Reviewed 27.02.2016

Accepted 26.03.2016